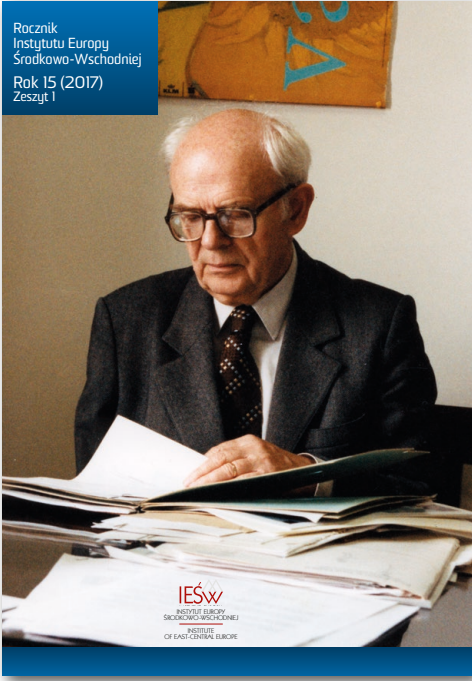

Rocznik
Instytutu Europy
Środkowo-Wschodniej
Rok 15 (2017)
Zeszyt 1

Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej (Yearbook of the Institute of East-Central Europe)

Szczegóły publikacji oraz instrukcje dla autorów:

<http://www.iesw.lublin.pl/rocznik/index.php>

ISSN 1732-1395

Między Wschodem a Zachodem – geograficzne ukierunkowanie polityki polonijnej i jego przemiany w latach 1989-2017

Michał Nowosielski^a, Witold Nowak^b,

^a Uniwersytet Warszawski

^b Uniwersytet Warszawski

Opublikowany online: 07.05.2018

Sposób cytowania: M. Nowosielski, W. Nowak, *Między Wschodem a Zachodem – geograficzne ukierunkowanie polityki polonijnej i jego przemiany w latach 1989-2017*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 15 (2017), z. 1, s. 139-158.

„Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” („Yearbook of the Institute of East-Central Europe”) jest kwartalnikiem. Poszczególne teksty bądź całe zeszyty publikowane są w języku polskim lub angielskim. Na liście czasopism punktowanych Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” uzyskał bardzo wysoki wynik – 14 punktów. Jest również uwzględniony w bazach ICI Journals Master List, Central and Eastern European Online Library, BazEkon oraz ERIH PLUS.

Michał Nowosielski, Witold Nowak

Między Wschodem a Zachodem – geograficzne ukierunkowanie polityki polonijnej i jego przemiany w latach 1989-2017

Between East and West – geographical focus of the Polish diaspora policy and its transformations in 1989-2017

Abstract: The aim of the article is to examine the changes in the orientation of the Polish diaspora policy (Polonia policy) on the East-West axis, their conditions and perception presented by representatives of institutions involved in the creation and implementation of the Polish diaspora policy. Although the Polonia policy implemented after 1989 concerned both communities – Poles in the East and Poles in the West, one can observe temporary changes in orientation, consisting in applying more or less importance to one of the directions. The article presents the results of the analysis of official documents which were the basis for the transformation of the Polish diaspora policy in years 1989-2016. In addition, the results of empirical research conducted in 2015-2017 among representatives of institutions implementing the Polish diaspora policy are discussed. To interpret research results we used the typology categorizing types of perspectives explaining the emergence and development of diaspora policies, developed by Gamlen and colleagues. It captures three perspectives: tapping, embracing and governing perspective. The results of the research presented in the article suggest that in the case of Poland, on the one hand, there is a coexistence of the embracing and tapping perspective, and on the other, temporary emphasis on one or the other approach can be observed.

Keywords: Polish diaspora policy, Poles in the East, Poles in the West, diaspora.

Wstęp

Po przełomie 1989 roku państwo polskie stanęło przed wyzwaniem zmiany polityki polonijnej. Zdając sobie sprawę z faktu, że sfera kontaktów między państwem polskim a Polonią jest obciążona negatywnymi doświadczeniami wcześniejszych 45 lat oraz ma wyjątkowe znaczenie zarówno dla Polski, jak i Polaków mieszkających za granicą, uznano,

że trzeba zaprojektować ją od nowa. Spojrzenie na 28-letnią historię rozwoju polskiej polityki wobec diaspory po 1989 roku pozwala jednak zauważyć pewne jej nieciągłości¹. Od czasów transformacji systemowej do dziś można zaobserwować kilkukrotne zmiany paradygmatu w podejściu państwa polskiego do Polaków mieszkających za granicą. Cele definiowane w różnych dokumentach wyznaczających założenia polityki polonijnej – choć zwykle ogólnikowe i mało precyzyjne – zmieniały się w czasie. Taki stan rzeczy powoduje, że pojawiają się opinie o braku koherentności polskiej polityki wobec diaspory:

Obecnie brakuje [...] spójnej koncepcji polityki polonijnej, która odnosiłaby się do nowej sytuacji poakcesyjnej i odpowiadałaby na zróżnicowane potrzeby poszczególnych skupisk polonijnych. Redefinicji wymagają kierunek i kształt polityki polonijnej, która w większym stopniu niż dotychczas powinna odzwierciedlać różnorodność współczesnej populacji Polaków za granicą².

Jednocześnie nieciągłości założeń strategicznych towarzyszy swego rodzaju powtarzalność, która, z jednej strony, wynika z rutyny działania polskich instytucji zajmujących się Polonią, z drugiej zaś, z obecności pewnych wątków bądź motywów, które mocniej lub słabiej akcentowane stale przewijają się na przestrzeni 28 lat odrodzonej polityki polonijnej. Jednym z takich powtarzających się tematów jest problem geograficznego ukierunkowania polskiej polityki wobec diaspory, który można wyrazić w postaci dychotomii Wschód-Zachód. Dychotomia ta wynika ze zróżnicowania polskiej diaspory, którą używając metafory Rogera Brubakera, można podzielić na tych, którzy przekroczyli granicę, oraz tych, których „przekroczyły same granice”³ i którzy – ujmując rzecz metaforycznie – zostali porzuceni przez swoją ojczyznę. Upraszczając, pierwsi to migranci i ich potomkowie, którzy w poszukiwaniu lepszego życia lub z powodów politycznych emigrowali przede wszystkim na Zachód. Drudzy to ekspatrianci definiowa-

- 1 M. Nowosielski, *Organizacje polskie w Niemczech. Stan i uwarunkowania*, Poznań 2016, s. 276.
- 2 H. Chałupczak, G. Firlit-Fesnak, M. Lesińska, B. Solga, *Polityka migracyjna Polski wobec najnowszej emigracji Polaków po 2004 roku*, [w:] *Dekada członkostwa Polski w UE. Społeczne skutki emigracji Polaków po 2004 roku*, red. M. Lesińska, M. Okólski, K. Slany, B. Solga, Warszawa 2014, s. 314.
- 3 „Peoples crossing boundaries” vs. „boundaries crossing peoples”, por. R. Brubaker, *Nationalism reframed: nationhood and the national question in the New Europe*, New York 1996.

ni tu wąsko jako Polacy oraz ich potomkowie, mieszkający za granicą w wyniku przesunięcia granic⁴.

Polityka polonijna realizowana po 1989 roku dotyczyła obu zbiorowości – Polaków na Wschodzie i Polaków na Zachodzie. Wydaje się, że można mówić nie tyle o swego rodzaju dwubiegunowości i równowadze polityki polonijnej, co raczej o czasowych zmianach orientacji, polegających na kładzeniu większego lub mniejszego nacisku na jeden z kierunków, przy czym przez przeważającą część analizowanego okresu większą uwagę kierowano na Wschód.

Celem naszego artykułu jest zbadanie, w jaki sposób zmieniała się orientacja polityki polonijnej na osi Wschód-Zachód, czym była ona warunkowana oraz w jaki sposób zmiany te są postrzegane i interpretowane przez przedstawicieli instytucji zajmujących się tworzeniem i wdrażaniem polskiej polityki wobec diaspory.

Artykuł składa się z trzech zasadniczych części. W pierwszej z nich zaprezentowany zostanie problem polityki wobec diaspory w ujęciu teoretycznym. W drugiej na podstawie analizy oficjalnych dokumentów omówione zostaną przemiany polityki polonijnej w latach 1989-2016. Ostatnia część będzie zawierała wyniki badań empirycznych prowadzonych wśród przedstawicieli instytucji realizujących polską politykę wobec diaspory.

1. Polityka wobec diaspory i jej cele – ujęcie teoretyczne

Mimo że jeszcze do niedawna politykę migracyjną postrzegano przede wszystkim przez pryzmat zarządzania procesami imigracji oraz integracją imigrantów, to od pewnego czasu podejście to zmienia się⁵. Coraz częściej bowiem zarówno administracja publiczna, jak i badacze zajmujący się polityką publiczną dostrzegają, że również emigracja może stać się przedmiotem działań państwa. Szczególnym rodzajem takiej „polityki emigracyjnej” są próby utrzymywania relacji z emigrantami i ich potomkami, zwane polityką wobec diaspory. Można

4 Oczywiście zdajemy sobie sprawę, że takie rozróżnienie nie opisuje niektórych wyjątków, np. potomków osób, które dobrowolnie lub przymusowo migrowały na Wschód.

5 A. Gamlen i in., *Explaining the rise of diaspora institutions*, „IMI Working Papers Series”, 2013, nr 78.

ją zdefiniować jako „instytucje i praktyki państwa, które odnoszą się do członków społeczeństwa, którzy żyją poza granicami państwa”⁶.

Współczesne państwa coraz bardziej interesują się swoimi diasporami i starają się rozwijać sposoby utrzymywania z nimi kontaktu⁷. Badacze zajmujący się problematyką polityki wobec diaspory zauważają, że kształt tej polityki wdrażanej przez poszczególne kraje zmieniał się dynamicznie w ciągu ostatnich dekad⁸.

Występuje znaczne zróżnicowanie działań podejmowanych w ramach polityki wobec diaspor⁹. Poszczególne kraje różnią się w samym podejściu do diaspory i polityki wobec diaspory. Na dwóch biegunach tego podejścia można zaobserwować tzw. politykę daltonistyczną, w ramach której nie podejmuje się żadnych dedykowanych diasporze działań, oraz tzw. politykę absorpcji, której celem jest doprowadzenie do wchłonięcia danej części diaspory wraz z terytorium przez nią zamieszkiwanym¹⁰. Pomiędzy tymi dwiema skrajnościami mieści się całe spektrum stanowisk pośrednich.

Zróżnicowanie to wynika przede wszystkim z różnic w procesie powstawania diaspor (okoliczności powstawania diaspor, różne wielkości diaspor, dominujące kraje przyjmujące itp.) oraz z celów stawianych przed polityką wobec diaspor, które mogą mieć wymiar ekonomiczny, polityczny, społeczny czy kulturalny¹¹.

Stosunkowo niewiele jest prób podjęcia teoretycznej analizy problematyki dotyczącej polityki wobec diaspory oraz instytucji zajmujących się jej realizowaniem. Jedną z ciekawszych propozycji, która może mieć także zastosowanie w analizie głównego tematu niniejszego artykułu, jest opracowana przez Gamlena i współpracowników¹² typologia kategoryzująca rodzaje perspektyw wyjaśniających powstawanie i rozwój polityk wobec diaspory. Autorzy wyróżniają w niej trzy typy idealne:

6 A. Gamlen, *Why Engage Diasporas?*, „COMPAS Working Papers”, 2008, nr 63, s. 5.

7 K. Aikins, N. White, *Global Diaspora Strategies Toolkit*, Dublin 2011, s. 2.

8 M.V. Desiderio, A. Weimar, *Supporting immigrant integration in Europe? Developing the governance for diaspora engagement*, Brussels 2014, s. 17.

9 K. Barry, *Home and Away: the Construction of Citizenship in an Emigration Context*, „New York University Law Review”, t. 81, 2006, nr 1.

10 G. Babiński, *Modele polityki wobec emigracji, Polonii i Polaków za granicą. Sugestie dla polskiej polityki zagranicznej*, „Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej”, 1992.

11 K. Aikins, N. White, dz. cyt., s. 2.

12 A. Gamlen i in., dz. cyt.

Perspektywa drenująca (*tapping perspective*) – bazująca na racjonalistycznym dyskursie neorealistów, którzy postrzegają diasporę jako swego rodzaju zasób, który może być użyty przez państwa w zmaganiach o dominację z innymi krajami¹³. W tym sensie celem polityki wobec diasporę i instytucji ją realizujących jest „drenaż” – efektywne wykorzystanie diaspor i ich zasobów takich jak zdolność do lobbingu, transfery finansowe itp., które może umożliwić osiągnięcie przewagi konkurencyjnej. W wersji neoliberalnej podejście to jest mniej skupione na walce o przewagę między państwami, a bardziej na tym, w jaki sposób można wykorzystać zasoby diasporę dla rozwoju państwa¹⁴.

Perspektywa obejmująca (*embracing perspective*) – oparta na założeniach konstruktywistycznych, które skupiają się na tym, w jaki sposób interesy państwa są modelowane przez takie konstytutywne idee, jak: narodowość, etniczność, rasa. W takim ujęciu diaspora jest postrzegana jako „utrącenie rodacy”, którzy współdzielą z obywatelami państwa narodowość, tożsamość, język, religię, historię i kulturę¹⁵. Celem polityki wobec diasporę w takim ujęciu jest utrzymanie kontaktu z diasporą, podtrzymanie ich tożsamości narodowej. Konsekwencją tego w reżimach mniej liberalnych może być budowanie „zdalnego nacjonalizmu” (*‘long-distance’ nationalism*), zaś w państwach bardziej liberalnych podtrzymanie zaangażowania diasporę w politykę ojczyzny.

Perspektywa zarządzająca (*governing perspective*) – czerpie z teorii instytucjonalnych i postrzega wyłanianie się polityk wobec diasporę i powstawianie instytucji odpowiedzialnych za ich realizację jako wynik procesów dyfuzji¹⁶. Innymi słowy, rozwój polityk wobec diasporę w jednych krajach jest stymulowany wcześniejszym ich rozwojem

- 13 E. Østergaard-Nielsen, *Turkey and the ‘Euro Turks: ‘Overseas Nationals as an Ambiguous Asset’*, [w:] *International Migration and Sending Countries: Perceptions, Policies and Transnational Relations*, red. E. Østergaard-Nielsen, Basingstoke 2003; M. Nowosielski, *Nowy „Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą”*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego”, 2015, nr 202.
- 14 N. Iskander, *Creative State: Forty Years of Migration and Development Policy in Morocco and Mexico*, New York 2010.
- 15 K. Koser, *Long-Distance Nationalism and the Responsible State: The Case of Eritrea*, [w:] *International Migration and Sending Countries: Perceptions, Policies and Transnational Relations*, red. E. Østergaard-Nielsen, Basingstoke 2003.
- 16 A. Délano, *The diffusion of diaspora engagement policies: A Latin American agenda*, „Political Geography”, t. 41, 2014.

w innych krajach¹⁷. Ważnym elementem perspektywy zarządzającej jest udział w procesach dyfuzji także instytucji międzynarodowych, takich jak Organizacja Narodów Zjednoczonych czy Międzynarodowa Organizacja do spraw Migracji, które sprzyjają rozwojowi polityk wobec diaspory poprzez promowanie podejścia „migracja dla rozwoju”.

2. Polityka polonijna w świetle dokumentów

Pierwszym dokumentem definiującym i projektującym politykę polonijną były „Cele i priorytety polityki rządu wobec Polonii, emigracji i Polaków za granicą”, stanowiące załącznik do uchwały nr 145/91 Rady Ministrów z 5 listopada 1991 roku w sprawie współpracy z Polonią, emigracją i Polakami za granicą¹⁸. Dokument ten na lata wyznaczył priorytety polityki polonijnej. Należały do nich m.in. „umacnianie pozycji polskiej grupy etnicznej w krajach zamieszkania i jej kontaktów z Krajem” oraz „podtrzymywanie polskości w świecie – upowszechnianie znajomości języka polskiego, polskiej kultury i tradycji narodowych”. W dokumencie zdefiniowano także dwubiegunowość polityki polonijnej. Mówił on bowiem o dwóch grupach Polonii – Polakach na Zachodzie i Wschodzie – w stosunku do których wyznaczono różne cele. Pierwsi mieli stanowić źródło wsparcia zarówno dla Polaków na Wschodzie, jak i państwa polskiego w procesach jego gospodarczej transformacji. Drudzy mieli zostać otoczeni szczególną opieką i pomocą.

W 2002 roku opracowano Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą¹⁹, który definiował dziewięć głównych kierunków polityki polonijnej. Część z nich miało charakter pragmatyczny (np. „pozyskiwanie Polonii i Polaków za granicą do wspierania polskich interesów państwowych i narodowych w sprawach, w których są one zgodne z interesami państw zamieszkania Polonii”). Większość

17 A. Portes, C. Escobar, A. W. Radford, *Immigrant Transnational Organizations and Development: A Comparative Study*, „International Migration Review”, 2007, nr 1, s. 253.

18 Rada Ministrów, „Cele i priorytety polityki rządu wobec Polonii, emigracji i Polaków za granicą”, załącznik do uchwały nr 145/91 Rady Ministrów z 5 listopada 1991 r. w sprawie współpracy z Polonią, emigracją i Polakami za granicą (maszynopis w posiadaniu autora).

19 Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą zaakceptowany na posiedzeniu Rady Ministrów w dniu 10.12.2002 r., http://www.belgrad.msz.gov.pl/pl/polonija_w_serbii/rzadowy_program_wspolpracy_z_polonija/ [dostęp: 01.11.2013].

jednak skierowana była na zaspokojenie specyficznych potrzeb przedstawicieli polskiej diaspory, np. możliwości kultywowania polskości, rozwijania kontaktów z krajem, podniesienia rangi i znaczenia Polonii i mniejszości polskich za granicą, rozszerzenia dostępu i możliwości Polonii i Polaków za granicą do nauczania i doskonalenia znajomości języka polskiego. Jednocześnie podtrzymano wyraźny podział polskiej zbiorowości za granicą na Polaków na Wschodzie i Zachodzie – jednym z wyróżnionych kierunków polityki była „szczególna pomoc Polakom na Wschodzie, w tym w odbudowywaniu polskiej inteligencji”.

W związku z akcesją Polski do UE i związaną z nią falą emigracji zarobkowych w 2007 roku opracowano nowy Program²⁰ (MSZ 2007), który uwzględniał te wyzwania. Dokonano w nim redefinicji celów strategicznych, których od tej pory miało być cztery. Pierwszy z nich odnosił się do ochrony polskich mniejszości narodowych, drugi do kwestii podtrzymania tożsamości narodowej Polaków mieszkających za granicą oraz zachowania polskiego dziedzictwa narodowego, trzeci do wspierania powrotów Polaków i osób polskiego pochodzenia, czwarty zaś zakładał tworzenie propolskiego lobby i promocję Polski za granicą. Ponadto zdefiniowano grupy docelowe polityki polonijnej – znaleźli się wśród nich zarówno Polacy na Wschodzie, jak i na Zachodzie – w tym nowi migranci poakcesyjni. Gdy jednak przyjrzymy się bliżej tzw. kierunkom polskiej polityki polonijnej wyznaczonym przez ten dokument, możemy zauważyć, że pomoc Polakom na Wschodzie stanowiła punkt szczególnego zainteresowania.

Od około 2011 roku widoczna stała się zmiana paradygmatu polityki polonijnej, którą można nazwać tworzeniem „nowej” polityki polonijnej²¹. Przemiany te przyjmowały raczej kształt krótkoterminowych planów i konkretnych działań, ponieważ aż do 2015 roku nie udało się przyjąć i wdrożyć nowego dokumentu o charakterze strategicznym²².

Istotnym dokumentem, który wskazywał na nową rolę polityki polonijnej w polskiej polityce zagranicznej, były przyjęte w marcu

20 Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą przyjęty przez Radę Ministrów w dniu 30.10.2007 r., <http://www.msz.gov.pl/resource/adz8993a-f211-4db2-8263-c655c928410b> [dostęp: 23.11.2017].

21 A. Fiń, A. Legut, W. Nowak, M. Nowosielski, K. Schöll-Mazurek, *Polityka polonijna w ocenie jej wykonawców i adresatów*, „IZ Policy Papers”, 2013, nr 11.

22 Choć już w 2011 r. przygotowano projekt Rządowego programu współpracy z Polonią i Polakami za granicą, to jednak nie został on przyjęty.

2012 roku przez Radę Ministrów Priorytety polskiej polityki zagranicznej 2012-2016²³. Była w nich mowa o nowej jakości w relacjach z Polonią i Polakami za granicą oraz o nowej strategii polonijnej, która została zdefiniowana jako „partnerska współpraca z Polonią i Polakami za granicą, prowadząca do uzyskania zrozumienia i skutecznego poparcia dla polskiej racji stanu i polskiej polityki zagranicznej oraz skorzystanie z potencjału Polonii i Polaków za granicą do promocji i budowy pozytywnego wizerunku Polski w świecie”. Analiza zadań polityki polonijnej wyznaczonych przez Priorytety polskiej polityki zagranicznej 2012-2016 wskazuje, że niemal zupełnie porzucono język akcentujący powinność i zobowiązania państwa polskiego wobec diaspory na rzecz bardziej merkantylnych celów dotyczących wzmocnienia polskich zbiorowości za granicą, tak by docelowo stały się one narzędziem wspierającym realizację polskiej polityki zagranicznej. Choć dokument nie mówi o tym wprost, to można z niego wysnuć wniosek, iż tym razem większy nacisk kładzie się na Polaków mieszkających na Zachodzie – to właśnie oni mieli stać się owym narzędziem polskiej polityki zagranicznej.

Zmiany w paradygmacie polityki polonijnej miały swoje przełożenie na praktykę działań państwa w postaci przeniesienia w 2012 roku ciężaru finansowania polityki polonijnej i wsparcia Polaków mieszkających za granicą i ich organizacji z Senatu na MSZ. Przed 2012 rokiem izba wyższa polskiego parlamentu finansowała głównie trzy najważniejsze polskie organizacje pozarządowe zajmujące się pomocą Polonii²⁴. Finansowaniem objęte były przede wszystkim działania mające na celu zachowanie polskiego dziedzictwa narodowego i kulturowego wśród Polaków mieszkających za granicą, zaś gros środków trafiło do Polaków na Wschodzie. Przeniesienie finansowania do MSZ poszerzyło grono polskich organizacji działających na rzecz Polonii. Zmienił się także zakres wsparcia. Rządziej finansowano projekty mające na celu wspieranie tożsamości narodowej, za to częściej wspierano przedsięwzięcia związane z realizacją celów polityki zagranicznej.

23 Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Priorytety polskiej polityki zagranicznej 2012-2016, <http://www.ms.gov.pl/resource/aa1c4aec-a52f-45a7-96e5-06658e73bb4e:JCR> [dostęp: 23.11.2017].

24 Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”, Fundacja „Semper Polonia”, Fundacja „Pomoc Polakom na Wschodzie”.

Znacząco wzrosło także wsparcie projektów skierowanych do Polaków na Zachodzie.

Nowy Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą w latach 2015-2020²⁵ został przyjęty dopiero w sierpniu 2015 roku. Mimo wcześniejszych bardziej radykalnych „przymiarek” przyjęty Program miał charakter zachowawczy i stanowił raczej korektę i uszczegółowienie poprzednich dokumentów. Można nawet zaryzykować twierdzenie, że jego założenia usytuowane były gdzieś pomiędzy priorytetami „starej” i „nowej” polityki polonijnej.

Zmiana rządu w 2015 roku w sposób oczywisty spowodowała odwrócenie logiki zmian „nowej” polityki polonijnej. Podobnie jak w latach poprzednich nie były to zmiany usankcjonowane nowymi dokumentami o charakterze strategicznym. Daje się jednak zauważyć powrót do bardziej zideologizowanej, mniej pragmatycznej, opartej na wartościach polityki polonijnej, skupionej przede wszystkim na opiece i wsparciu dla Polaków mieszkających za granicą, w szczególności zaś Polaków na Wschodzie. Zmiany zachodzą także w wymiarze praktycznym – przeniesiono bowiem ponownie mechanizmy finansowania współpracy z Polonią z MSZ do Senatu, czego skutkiem jest większe wsparcie finansowe skierowane na organizacje w dużej mierze działające na rzecz Polaków na Wschodzie.

3. Polityka polonijna w percepcji jej wykonawców

Dotychczas zaprezentowane zostały wyniki analiz dokumentów programujących i wykonawczych, które pozwoliły zrekonstruować przebieg przemian polityki polonijnej. W dalszej części artykułu przedstawione zostaną wyniki badań empirycznych, które ukażą pragmatykę realizacji polskiej polityki wobec diaspory i zmiany następujące w tym obszarze. Badania terenowe przeprowadzono w okresie od października 2015 do listopada 2017 wśród 25 przedstawicieli różnych instytucji i organizacji zaangażowanych w tworzenie oraz realizację polityki polonijnej. Zastosowaną techniką badawczą był indywidual-

25 Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą w latach 2015-2020, <http://www.msz.gov.pl/resource/70a7021e-304c-4075-a812-18e5b3410966:JCR> [dostęp: 23.11.2017].

ny wywiad pogłębiony (prowadzony przez autorów niniejszego artykułu), a przedsięwzięcie miało na celu uzyskanie wiedzy o percepcji przez tzw. agentów instytucjonalnych (*institutional agents*) procesów społecznych zachodzących w polu organizacyjnym polityki polonijnej. W przeprowadzonym badaniu wzięli udział przedstawiciele właściwie wszystkich kategorii instytucji zaangażowanych w jakiś sposób w tworzenie i realizację polityki polonijnej: instytucji rządowych, obu izb parlamentu, polskich organizacji pozarządowych, jednostek badawczych pełniących działalność naukową/eksperycką itp.²⁶ Większość uczestników badania pełniła w poszczególnych instytucjach funkcje kierownicze. W wywiadach wzięło udział 15 mężczyzn i 10 kobiet.

Przeprowadzone wywiady pogłębione dotyczyły, między innymi, szeroko rozumianych przemian polityki polonijnej²⁷. Analiza treści wykazała w tym obszarze, że jedną z zasadniczych kwestii, przez pryzmat których badani przedstawiciele instytucji postrzegali zmiany w tym obszarze polityki zagranicznej państwa polskiego, był stosunek do Polaków na Wschodzie i Polonii na Zachodzie. Historycznie polityka polonijna w okresie następującym po 1989 roku była charakteryzowana jako mająca co najmniej dwie fazy związane ze zróżnicowanym traktowaniem polskiej diaspory w różnych częściach świata, a przede wszystkim Europy. Dla pierwszej z nich charakterystyczne i właściwie niepoddawane dyskusji było założenie o konieczności skupienia działań i zasobów państwa polskiego na Wschodzie:

O ile w początkowym okresie, o ile sięgniemy tak aż do źródeł, czyli do roku 1989 [...] to przede wszystkim brano pod uwagę Wschód, w tym początkowym okresie. I to nawet bardzo długo, powiem szczerze, było takim jakby czymś zupełnie oczywistym, że swoistą formą, nawet w pewnym sensie można powiedzieć takiej rekompensaty, zadośćuczynienia za krzywdy tych Polaków, które tam oni ponieśli, były w jakiejś mierze te środki, które tam szły na ten również. <R22>

26 Ze względu na konieczność anonimizacji rozmówców przytaczane cytaty pozbawione zostały wszelkich informacji pozwalających na zidentyfikowanie autorów poszczególnych wypowiedzi.

27 Badanie przeprowadzono w ramach projektu badawczego „Polskie organizacje imigranckie w Europie”, realizowanego w Ośrodku Badań nad Migracjami w latach 2017-2018 (oraz w Instytucie Zachodnim w latach 2015-2016). Projekt jest prowadzony ze środków Narodowego Centrum Nauki z siedzibą w Krakowie w ramach konkursu SONATA BIS (nr 2014/14/E/HS6/00731).

W efekcie szczególnie, lecz nie wyłącznie, w latach 90. XX wieku uzasadniane aksjonormatywnie budowanie polityki polonijnej na poczuciu moralnego zobowiązania wobec jednej kategorii skutkowało moralnie uzasadnianym odrzuceniem innej zbiorowości:

W bardzo wielu przypadkach mówiło się nawet, że nie ma potrzeby dolewać wody do rzeki czy też nosić drzew do lasu, wtedy kiedy mówiono o wspieraniu Polaków na Zachodzie. <R12>

Dopiero z czasem zaczęto dostrzegać konieczność skupienia celów i zasobów państwa polskiego w obrębie polityki polonijnej na diasporze na Zachodzie. Co ciekawe, momentem, w którym decydencki zaczęli zwracać większą uwagę na tę zbiorowość i jej dynamiczny charakter, nie był wcale czas następujący bezpośrednio po wejściu do UE. W tym okresie dopiero stopniowo budziła się świadomość nowych uwarunkowań:

[...] dużo większą uwagę zaczęto zwracać na Polaków w UE. Tak naprawdę ta zmiana nie odbyła się w 2004, tylko w 2005-2007 i dotyczyła głównie, a przynajmniej początkiem tej zmiany było trochę odejście z myślenia o Polonii jako takich stałych elementach, jak Polacy na Wschodzie, Polonia amerykańska, taka zastała Polonia w różnych krajach. <R11>

Z biegiem lat percepcja potrzeb obu zbiorowości i idących za tym pożądaných działań państwa polskiego uległa zauważalnej zmianie. Aksjomatycznie traktowane wcześniej założenia zaczęto poddawać krytycznemu oglądowi:

Bo to nieprawda, że na Zachodzie te środowiska są już wystarczająco silne, zasobne i zasobne, żeby one nie musiały korzystać z tego wsparcia macierzy. Tak nie jest. Tak nie jest choćby z tego względu, że proszę Pana, liczebność. Ta szacowana diaspora czy szacowana liczba tych emigracji w poszczególnych krajach jest bardzo duża. <R22>

Co więcej, analiza treści wypowiedzi części badanych sugeruje, że przynajmniej w niektórych instytucjach rośnie świadomość zróżnicowania potrzeb i możliwości diaspory polskiej nie tylko według dystynkcji Wschód vs. Zachód, ale również w poszczególnych reżi-

mach migracyjnych. Istniejący (mimo że złagodzony wobec sytuacji z przeszłości) prymat działań wobec Polaków na Wschodzie, w części państw Europy Zachodniej kompensują bowiem istniejące tam polityczne struktury możliwości. Z kolei w innych krajach brak dostępu do wsparcia w ramach działań integracyjnych może być czynnikiem osłabiającym tamtejsze środowiska polonijne:

[...] nie jesteśmy w stanie finansować na Zachodzie działalności polonijnej. Możemy ją dofinansowywać. Tak jak na Wschodzie, przeznaczając na ten cel 60% naszego budżetu polonijnego, jesteśmy w stanie prawie finansować działania polonijne, media polonijne. Tak na Zachodzie możemy dołożyć skromną część tego, co jest przeznaczane na ten cel. Jeżeli porównamy powiedzmy Polonię szwedzką czy holenderską, to oni są sobie w stanie sami zapewnić takie finansowanie, a w Szwecji mają jeszcze poparcie własnego rządu i pewne programy są realizowane z tamtych pieniędzy, w jakimś zakresie w Niemczech tak samo. W Hiszpanii tego nie ma, bo kraj generalnie jest w gorszej sytuacji. <R1>

Należy podkreślić, że w narracjach uczestników badania bardzo istotnym wymiarem obecności rozróżnienia na Wschód/Zachód w polityce polonijnej był związek tej dystynkcji z priorytetami instytucji odpowiedzialnych za tworzenie i realizację polskiej polityki wobec diaspory. W tym kontekście momentem uznawanym przez badanych przedstawicieli krajowych instytucji i organizacji pozarządowych za szczególnie znaczący były, po pierwsze, lata 2011-2012, gdy nastąpiło przeniesienie istotnej części środków budżetowych przeznaczonych na działania państwa polskiego wobec diaspory z Senatu do MSZ oraz nadanie tej drugiej instytucji wiodącej roli w polityce polonijnej²⁸. Przenoszenie ogromnej puli środków budżetowych i związanej z nimi pozycji w kręgu instytucji zajmujących się Polonią i Polakami za granicą skutkowało bowiem wysuwaniem się na pierwszy plan sil-

28 Choć Ustawa z dnia 4 września 1997 r. o działach administracji rządowej wyraźnie określa, że sprawy związane z Polonią właściwe są dla działu spraw zagranicznych administracji rządowej, to jednak zwyczajowo od 1989 r. za szczególnego „opiekuna” Polonii uważa się Senat. Jest to zresztą jeden z elementów rozproszenia odpowiedzialności za realizację polityki polonijnej w różnych organach państwa, zarówno w legislaturze (właściwe komisje sejmowe i senackie), jak i egzekutywie (Departament właściwy ds. polonijnych w MSZ, specjalna komórka w Kancelarii Prezydenta RP, Międzyresortowy Zespół do Spraw Polonii i Polaków za Granicą itp.).

nie zróżnicowanych wizji relacji, która powinna występować między państwem polskim a Polonią i Polakami za granicą:

[...] politykę, którą w pewnym sensie tworzył Senat, przynajmniej była to taka główna instytucja, która uważa sama siebie za główną instytucję prowadzącą politykę polonijną do momentu 2011 roku. Tam faktycznie priorytetem były przede wszystkim takie grupy, jak Polacy na Wschodzie, mniejszości polskie typu Litwa, Ukraina, Rosja, Białoruś, polityka repatriacyjna. [...] A MSZ zdefiniował tę politykę jako politykę partnerską, politykę współpracy z Polonią i z Polakami za granicą. <R11>

Po drugie, dostrzegano perspektywę dużego znaczenia powrotu roli wiodącej w realizacji polityki polonijnej do Senatu w okresie następującym od ostatniego kwartału 2015 roku. I tu można mówić o zaznaczeniu się trzeciej fazy w polityce polonijnej po 1989 roku, jeśli za podstawowe kryterium uznaje się stosunek do diaspory na Wschodzie i Zachodzie.

Patrząc na zmiany strategii finansowania przez Senat, myślę, że tak: po pierwsze, mamy teraz mocny przechył na Wschód, w związku z tym głównie pieniądze będą szły na Wschód [...]. <R25>

W omówionych okresach modyfikacje celów i alokacja zasobów przez poszczególne instytucje miały być silnie związane z pewnymi przesłankami dotyczącymi priorytetów, które powinny leżeć u podstaw polityki polonijnej. W latach 1990-2011, gdy Senat odgrywał wiodącą rolę, część badanych przedstawicieli instytucji dostrzegała silnie zakorzenione w dyskursie instytucjonalnym „poczucie winy”, przede wszystkim wobec Polaków „pozostawionych” na Wschodzie. W efekcie tworzenie założeń polityki polonijnej i jej realizacji konstytuowało się na relacji opieki państwa polskiego nad historycznie ukształtowaną diasporą w różnych częściach świata – przede wszystkim na terenach byłego ZSSR. Reforma zainicjowana przez MSZ na przełomie 2011 i 2012 roku skutkowałą zmianą tych założeń w kierunku postrzegania działań wobec Polonii (tym razem w dużo większej mierze na Zachodzie) jako mających przynieść państwu polskiemu pewne korzyści. W miejsce relacji opiekuńczej wprowadzono dążenie do swoistego wyrównania statusów – relacji partnerów. Część badanych zwracała jednocześnie uwagę, że państwo polskie stawiało się jednak w pozy-

cji dość wymagającego partnera, co znalazło wyraz w lansowanej od 2012 roku maksymie „Nie pytaj, co Polska może zrobić dla Ciebie, ale co Ty możesz zrobić dla Polski”. Zmiany następujące z kolei od końca 2015 roku, gdy Senat odzyskał wiodącą rolę na mapie instytucji zaangażowanych w politykę polonijną, nie wydają się – w percepcji uczestników badania – prostym zwrotem do stanu sprzed 2012 roku. W ostatnich latach instytucje państwa polskiego, mimo że zwracają swoją uwagę ku Polakom na Wschodzie, nie ograniczają podejmowanych działań – zdaniem badanych przedstawicieli różnych podmiotów – do roztaczania opieki nad tą kategorią diaspory. Część wypowiedzi świadczy o rosnącym instrumentalnym charakterze przesłanek leżących u podstaw polityki polonijnej. Po pierwsze, Polacy na Wschodzie są traktowani jako jedno z możliwych i pożądaných rozwiązań w kwestii wyzwań demograficznych, które czekają Polskę w możliwej do przewidzenia przyszłości:

Można powiedzieć, że częścią tej polityki jest sprowadzanie Polaków ze Wschodu, z terenów zagrożonych. Mieliliśmy tam z Doniecka paręset osób. No, ale również z terenów innych, nie zawsze wojna może być powodem tego. Jak wiadomo, Polska ma w tej chwili lukę demograficzną i stworzenie możliwości osiedlania się osób polskiego pochodzenia byłoby rzeczą naturalną, zwłaszcza że straciliśmy 2 miliony ludzi, co wyjechało na Zachód. <R23>

Po drugie, w opinii niektórych badanych przedstawicieli instytucji diaspora polska na Wschodzie w pewnych okolicznościach stała się elementem gry politycznej – raczej jej przedmiotem niż podmiotem. W obliczu rosnących, zarówno w kraju, jak i za granicą, napięć wywoływanych przez następstwa tzw. kryzysu uchodźczego została bowiem potraktowana jako zbiorowość wymagająca większej uwagi instytucji państwa polskiego niż uchodźcy przybywający do Europy i usprawiedliwienie dla stanowiska polskiego rządu. Ta praktyka i jej następstwa były bardzo krytycznie postrzegane przez niektórych spośród badanych:

W ogóle uważam, że niedobrze się stało, że problem pomocy dla Wschodu, w tym Polonii, i w ogóle Wschodowi, się, że tak powiem, ubabrał w kwestie uchodźców. To nie zrobi dobrze nikomu, że my będziemy pokazywać, że przywozimy Polaków ze Wschodu [...] <R25>

Podobne obawy budziło podejmowanie w ostatnich latach intensywnych starań na rzecz włączenia Polonii na Zachodzie w działania dyplomatyczne związane z pojawiającymi się w przestrzeni medialnej niekorzystnymi dla Polski przekazami.

Ja jestem za tym, żeby kanałami dyplomatycznymi prostować „polskie obozy”, ale jak się o tym za dużo mówi, jak się robi... to można zarządnąć i temat, i tych ludzi. A był strasznie duży nacisk na to i obawiam się po prostu tego. <R25>

Inni rozmówcy podkreślali spójność działań podejmowanych od końca 2015 roku przez instytucje państwa polskiego wobec Polonii z programem politycznym ugrupowania rządzącego i odrzucali pojawiające się zarzuty o zorientowanie polityki polonijnej na osiągnięcie bieżących celów w polityce wewnętrznej.

Nie widzę tutaj gry politycznej... Wydaje mi się, że politycy PiS przykładają większą wagę do tradycji, do tożsamości, w tym sensie interesują się Polakami za granicą i Polakami na Wschodzie. <R23>

Można w tym miejscu podkreślić, że generalnie kwestie związane z ustalaniem priorytetów w polityce polonijnej oraz wynikające z nich działania i alokacja zasobów państwa budziły wśród badanych wiele kontrowersji. Sprawa stosunku środków i działań kierowanych wobec Polaków na Wschodzie do zasobów adresowanych do Polonii w innych częściach świata, w tym szczególnie w Europie Zachodniej, silnie polaryzowała opinie badanych przedstawicieli instytucji. Część rozmówców krytycznie odnosiła się do prowadzonej intensywnie – szczególnie w przeszłości – polityki wobec Polaków na Wschodzie, opierającej się na wspólnotowej idei budowy więzi i wypełniania zobowiązań, jak również do jej efektów:

[...] tutaj o Wschodzie to my lepiej nie rozmawiamy, nie znajdzie Pan we mnie żadnego sojusznika i zwolennika. Główne pieniądze idą na Wschód, są wyrzucane w dużej mierze, a ci Polacy tam tylko „daj, daj, daj i daj”. A ludzie na Zachodzie zapieprzają jak ciężkie mrówki i nie dostają nic, bo już Polska nie ma. <R19>

Myśmy doprowadzili, przede wszystkim na Wschodzie, do stworzenia nowego rodzaju zawodu, który nazywa się działacz polonijny. [...] Po prostu ktoś był bar-

dziej przebiegły, zobaczył, że tutaj jest kasa, że na bazie tej kasy on może ileś tam procent mieć na własne cele, no to się zaczął tym bawić. <R3>

Również skutki zmian zachodzących w ostatniej dekadzie były oceniane bardzo krytycznie. Poniższy cytat obrazuje negatywną ocenę szerokiego uwzględnienia w „nowej” polityce polonijnej migrantów poakcesyjnych i efektów, jakie niesło to dla diaspory na Wschodzie:

Koło roku 2008 pogodzono się z tym, że to jest tak jak ta fala solidarnościowa czy inna jednak fala emigracyjna. Pojawiły się pierwsze opracowania naukowców, który mówili o tym, że przy tak dużej skali wyjazdów, że to będzie ten bocian, który wylatuje i wraca. Ja mówiłam o tej ilości środków przeznaczonej na współpracę z Polonią, bo to też ma swoje znaczenie. Tu doszło do braku tych środków dla nowej emigracji. Jedyne, co można było w takiej sytuacji robić, to zacząć sobie udowadniać wewnętrznie, że nie ma już potrzeby pomocy Polakom na Wschodzie w takim wymiarze, w jakim to było wcześniej. I w związku z tym zaczęto tylko i wyłącznie przesuwac te pieniądze. Na jakości straciła współpraca i tu, i tu. <R13>

4. Wnioski

Przemiany polskiej polityki polonijnej w latach 1991-2017, jakie dają się zrekonstruować na podstawie przywołanych dokumentów oraz działań państwa polskiego, można w skrócie i w uproszczeniu opisać jako proces przejścia od „starej” do „nowej” polityki polonijnej i z powrotem. „Stara polityka polonijna” – zdefiniowana po 1989 roku i realizowana do 2011 roku – ujmowała relacje między państwem polskim a Polonią w kategoriach powinności. Polska miała obowiązek opieki nad Polakami mieszkającymi za granicą, podtrzymywania polskiej tożsamości i umacniania więzi Polonii z ojczyzną. Szczególne zobowiązanie Polska przyjmowała wobec Polaków mieszkających na Wschodzie, w krajach byłego ZSRR. Wyraźnie dokonywano rozróżnienia między Polakami na Wschodzie, którzy wymagają opieki, oraz Polakami na Zachodzie, od których z kolei oczekiwano wsparcia – zarówno w stosunku do ojczyzny, jak i rodaków mieszkających na terenie byłego ZSRR. Rozróżnienie miało swoje namacalne skutki w postaci finansowania inicjatyw, przede wszystkim skierowanych do Polaków na Wschodzie. Organizacje i instytucje Polonii z krajów

zachodnich mogły liczyć na znacznie mniejsze wsparcie²⁹. Według koncepcji Gamlena i współpracowników „starą” politykę polonijną można interpretować jako wariant perspektywy obejmującej. Wynika to z faktu silnego akcentowania kwestii podtrzymania tożsamości narodowej wśród przedstawicieli Polonii, nacisku na utrzymywanie bliskich związków między ojczyzną a Polakami mieszkającymi za granicą. Ponadto zwraca uwagę fakt, że mimo występowania dwubiegunowego postrzegania Polonii na osi Wschód-Zachód, Polaków na Wschodzie w większym stopniu postrzegano jako „utraconych rodaków”, w stosunku do których państwo polskie miało specjalne zobowiązania. Pewnym paradoksem jest to, że dla wzmocnienia obejmującego charakteru polityki polonijnej wobec Polaków na Wschodzie stosowano także pewne elementy perspektywy drenującej. Działo się tak w stosunku do Polaków na Zachodzie, od których oczekiwano dodatkowego wsparcia dla rodaków ze Wschodu.

„Nowa” polityka polonijna realizowana była w latach 2011-2015. Stanowiła ona instrument służący realizacji polityki zagranicznej. Podkreślano jej pragmatykę, nastawienie na realizację polskiej racji stanu. Częściej mówiono o zobowiązaniach Polonii wobec Ojczyzny – przede wszystkim o udziale w lobbingu oraz promocji Polski poza granicami kraju. Utrzymano dychotomię Wschód-Zachód, jednak tym razem silniej dowartościowano – także poprzez zwiększone finansowe wsparcie – Polonię żyjącą w krajach zachodnich. Stosując przyjętą przez nas ramę teoretyczną, można uznać, że „nowa” polityka polonijna to przejaw perspektywy drenującej w jej ujęciu neoliberalnym. Polonię zaczęto traktować jako szczególny zasób, który można wykorzystać dla realizacji celów państwa. Przede wszystkim dostrzegano możliwości „użycia” Polaków mieszkających za granicą jako narzędzia promocji i lobbingu. Miało to swoje konsekwencje dla kierunków zainteresowania polityki polonijnej. To przede wszystkim w Polakach na Zachodzie dostrzegano potencjał umożliwiający angażowanie się w zadania związane z dyplomacją publiczną i w związku z tym to jej poświęcano więcej uwagi i środków niż we wcześniejszych latach. Niezależnie od dominacji perspektywy drenującej zachowania – szczególnie wobec Polaków na Wschodzie, których w znacznie

29 M. Nowosielski, *Organizacje polskie w Niemczech*, s. 293-294.

mniejszym stopniu postrzegano jako „zasób” – pewne elementy podejścia obejmującego. Były one jednak słabiej akcentowane i przez to mniej widoczne.

Po 2016 roku obserwujemy z kolei odwrócenie od „nowej” polityki polonijnej oraz częściowy przynajmniej powrót do „starej”. Polacy na Wschodzie znów stają się w większym stopniu niż w ostatnich latach przedmiotem zainteresowania polskiej polityki wobec diaspory. Te przemiany nie znajdują, co prawda, jednoznacznego odzwierciedlenia w dokumentach strategicznych w obszarze polityki polonijnej, ale dość wyraźnie odznaczają się w pragmatyce działania, przede wszystkim Senatu RP.

Podział na „starą” politykę polonijną, rozumianą jako polityka obejmująca, oraz „nową”, czyli politykę drenującą, wydaje się adekwatny w odniesieniu do analizy treści dokumentów strategicznych. Wyniki badań przeprowadzonych wśród przedstawicieli instytucji odpowiedzialnych za projektowanie i realizację tego obszaru polityki zagranicznej wskazują jednak, że wytyczone w ten sposób granice zaczynają się zacierać. Z jednej strony, badani reprezentacji różnorodnych podmiotów dostrzegali bowiem w związku z migracjami poakcesyjnymi potrzebę działań mieszczących się w obszarze udzielania wsparcia środowiskom polskim na Zachodzie. Tworzy to wyłom w idealnym założeniu, że Polonia na Zachodzie ma podlegać „drenażowi”, a zatem stanowić partnera do osiągnięcia w polityce zagranicznej celów zgodnych z polską racją stanu i „nie pytać, co Polska może zrobić dla niej, ale co ona może zrobić dla Polski”. Z drugiej strony, ostatnie lata (2016-2017), w których według uczestników badania dostrzegalny jest zwrot działań Senatu na Wschód, pozwalają też wysunąć tezę, że również Polacy na Wschodzie obejmowani są polityką noszącą pewne cechy typu idealnego polityki drenującej. Zaczynają być bowiem postrzegani jako rezerwuar demograficzny w obliczu wyzwań, przed którymi staje obecnie Polska. Okazują się przy tym przedmiotem gry politycznej, zarówno na arenie krajowej, jak i na poziomie międzynarodowym. Na podstawie zebranego materiału badawczego można zatem postawić tezę, że po 2015 roku polityka polonijna staje się swoistą hybrydą polityki obejmującej i drenującej, ze zdecydowaną dominacją tej drugiej wobec diaspory polskiej na Zachodzie oraz powrotem tej pierwszej i jednocześnie rosnącym udziałem drugiej wobec Polaków na Wschodzie.

Bibliografia

- Aikins K., White N., *Global Diaspora Strategies Toolkit*, Dublin 2011.
- Barry K., *Home and Away: the Construction of Citizenship in an Emigration Context*, „New York University Law Review”, t. 81, 2006, nr 1.
- Brubaker R., *Nationalism reframed: nationhood and the national question in the New Europe*, New York 1996.
- Chałupczak H., Firlit-Fesnak G., Lesińska M., Solga B., *Polityka migracyjna Polski wobec najnowszej emigracji Polaków po 2004 roku*, [w:] M. Lesińska, M. Okólski, K. Slany, B. Solga (red.), *Dekada członkostwa Polski w UE. Społeczne skutki emigracji Polaków po 2004 roku*, Warszawa 2014.
- Délando A., *The diffusion of diaspora engagement policies: A Latin American agenda*, „Political Geography”, t. 41, 2014.
- Desiderio M. V., Weimar A., *Supporting immigrant integration in Europe? Developing the governance for diaspora engagement*, Brussels 2014.
- Fiń A., Legut A., Nowak W., Nowosielski M., Schöll-Mazurek K., *Polityka polonijna w ocenie jej wykonawców i adresatów*, „IZ Policy Papers”, 2013, nr 11.
- G. Babiński, *Modele polityki wobec emigracji, Polonii i Polaków za granicą. Sugestie dla polskiej polityki zagranicznej*, „Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej”, 1992.
- Gamlen A. i in., *Explaining the rise of diaspora institutions*, „IMI Working Papers Series”, 2013, nr 78.
- Gamlen, A., *Why Engage Diasporas?*, „COMPAS Working Papers”, 2008, nr 63.
- Iskander N., *Creative State: Forty Years of Migration and Development Policy in Morocco and Mexico*, New York 2010.
- Koser K., *Long-Distance Nationalism and the Responsible State: The Case of Eritrea*, [w:] *International Migration and Sending Countries: Perceptions, Policies and Transnational Relations*, red. E. Østergaard-Nielsen, Basingstoke 2003.
- Ministerstwo Spraw Zagranicznych, *Priorytety polskiej polityki zagranicznej 2012-2016*, <http://www.msz.gov.pl/resource/aa1c4aec-a52f-45a7-96e5-06658e73bb4e>:JCR [dostęp: 23.11.2017].
- Ministerstwo Spraw Zagranicznych, *Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą zaakceptowany na posiedzeniu Rady Ministrów w dniu 10.12.2002 r.*, http://www.belgrad.msz.gov.pl/pl/poloniam_w_serbiirzadowy_program_wspolpracy_z_poloniam/ [dostęp: 01.11.2013].
- Ministerstwo Spraw Zagranicznych, *Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą przyjęty przez Radę Ministrów w dniu 30.10.2007 r.*, <http://www.msz.gov.pl/resource/ad28993a-f211-4db2-8263-c655c928410b> [dostęp: 23.11.2017].
- Ministerstwo Spraw Zagranicznych, *Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą w latach 2015-2020*, <http://www.msz.gov.pl/resource/70a7021e-304c-4075-a812-18e5b3410966>:JCR [dostęp: 23.11.2017].

- Nowosielski M., *Nowy „Rządowy program współpracy z Polonią i Polakami za granicą”*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego”, 2015, nr 202.
- Nowosielski, M., *Organizacje polskie w Niemczech. Stan i uwarunkowania*, Poznań 2016.
- Østergaard-Nielsen E., *Turkey and the ‘Euro Turks:’ Overseas Nationals as an Ambiguous Asset*, [w:] *International Migration and Sending Countries: Perceptions, Policies and Transnational Relations*, red. E. Østergaard-Nielsen, Basingstoke 2003.
- Portes A., Escobar C., Radford A. W., *Immigrant Transnational Organizations and Development: A Comparative Study*, „International Migration Review”, 2007, nr 1.
- Rada Ministrów, „Cele i priorytety polityki rządu wobec Polonii, emigracji i Polaków za granicą”, załącznik do uchwały nr 145/91 Rady Ministrów z dnia 5 listopada 1991 r. w sprawie współpracy z Polonią, emigracją i Polakami za granicą (maszynopis w posiadaniu autorów).